

مطالعه تزئینات و نقوش کاشی کاری آرامگاه خواجه ربیع مشهد

لاله خرازیان*

*استادیار گروه هنر، دانشکده الزهرا، دانشگاه فنی و حرفه‌ای، مشهد، ایران.

چکیده

آرامگاه «ربیع ابن الخثیم» در دوران صفوی به توصیه شیخ بهایی و به دستور شاه عباس، در مشهد بنا گردید. وی از یاران امام علی (ع) بود که به دستور ایشان راهی خراسان شد و در ایران با نام خواجه ربیع شناخته شده است. ساختار بنای بقعه به شکل هشت ضلعی و تزئینات آن شامل گچبری، نقاشی، حجاری، آجرکاری و به رسم معماران دوران صفوی عمده سطوح بیرونی با کاشی مزین شده است. پژوهش پیش رو نظر بر آن دارد که با تحلیل قیاسی در فرم و تنوع نقوش تزئینی به کار رفته در کاشی کاری آرامگاه خواجه ربیع، به مستندسازی این نقوش بر اساس مکان قرارگیری‌شان در تمام اضلاع بیرونی بنا پردازد. این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی با جمع‌آوری اطلاعات از طریق منابع کتابخانه‌ای و بازدید میدانی از بنا صورت گرفته است. تصاویر مستندسازی شده توسط نگارنده از آرامگاه، با توجه به جهت اضلاع دسته‌بندی شده و میزان تفاوت‌ها و شباهت‌های موجود میان این اضلاع، در قالب جدولی ارائه گردیده است. مشهود است که عمده کاشی کاری در بدنه بیرونی آرامگاه و ازاره داخلی با بهره‌گیری از نقوش هندسی، اسلیمی و کتیبه‌ای کار شده، و تنها در یک مورد از نقش جانوری استفاده شده است. بر اساس جایگاه نقوش و تکنیک ساخت کاشی‌های هر ضلع به صورت مقایسه‌ای، می‌شود بیان کرد بیشتر نقوش کاشی‌ها با سبک دوره صفوی تا حدودی در خود گرایش به سبک تیموری را حفظ کرده است. میان نقوش کاشی‌های معقلی اضلاع پشت به پشت بنا میزان شباهت در نقش و رنگ بسیار مشهود است، اما تفاوت‌هایی در بخش‌هایی از کاشیکاری معرق و هفت رنگ دیده می‌شود.

واژگان کلیدی: آرامگاه‌های خراسان، خواجه ربیع، کاشی صفوی.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

مقدمه

در سرزمین‌های اسلامی بخصوص ایران، مزارها به عنوان شاخصه‌ای از دین و مذهب شناخته می‌شوند؛ که از ابعاد مختلف معماری، تحول تاریخی، هنری و مذهبی قابل مطالعه و بررسی‌اند. با روی کار آمدن حکومت صفویه در سال ۹۰۶ ه.ق و معرفی مذهب شیعه به عنوان مذهب رسمی ایران، ساخت و بازسازی بناهای یادبود ائمه و یاران‌شان رونق گرفت.

آرامگاه خواجه ربیع در شمال غربی مشهد، قسمتی از هویت تاریخی و فرهنگی این شهر را شکل می‌دهد و از زمان ساخت تا کنون، مورد توجه مردم مشهد و مسافران بوده است؛ همچنین از اماکن مهم هنر و معماری شمال شرق ایران محسوب می‌شود. آرامگاه به شکل هشت ضلعی و در وسط باغی قرار دارد. از زمان ساخت تا به حال بازسازی‌های متعددی در این مقبره صورت گرفته؛ با این وجود، هویت بنا دچار تغییر نشده و روحیه ایرانی-اسلامی خود را تا کنون حفظ کرده است. از جمله اشخاص دیگری که در این آرامگاه دفن شده‌اند، می‌توان فتحعلی خان قاجار^۱، شیخ کافی و نورالله میرزایی را نام برد. دفن این اشخاص در بقعه خواجه ربیع، حاکی از اهمیت ویژه‌ی این آرامگاه در دوره قاجار است. در دوره پهلوی اول با افزایش مدفونین در این مکان، موجبات تبدیل محوطه مقبره به قبرستان فراهم شد. این بنا در نیمه اول قرن یازدهم ه.ق، توسط حسین زمرشیدی و به سرپرستی میرزا افعل ساخته شد. از آن جا که این بنا منصوب به دوران صفوی است، استفاده از نقوش و روش‌های ساخت کاشی دوره صفوی مشهود است؛ اما به این دلیل که آرامگاه در منطقه خراسان قرار دارد، بنا به نظر برخی پژوهشگران، تعدادی از عناصر رایج در معماری دوران تیموری، در این مقبره استفاده شده است^۲. از آن جا که پوشش ساختار بنا در عصر صفوی با استفاده از کاشی انجام می‌شده، این آرامگاه نیز به پیروی از زمانه خود، بخش عمده تزئیناتش، به خصوص در پوسته بیرونی آرامگاه با بهره‌گیری از هنر کاشی‌کاری مزین شده است. پوسته داخلی که معروف به گنبدخانه است، و این بخش مرکز ثقل معنوی بنا محسوب می‌شود، بیشتر فضا با استفاده از نقاشی بر روی لایه ای از گچبری برجسته آراسته شده و فقط در ازاره بنا می‌توانیم شاهد نقش آفرینی هنر کاشی‌کاری باشیم. بنابراین بخش بزرگی از دامنه موارد قابل بررسی این پژوهش، تکیه بر کاشی‌کاری فضای خارجی آرامگاه دارد و با توجه به این که نقوش کاشی‌های اضلاع بیرونی بنا با یکدیگر متفاوتند، از اهداف اصلی پژوهش حاضر، شناخت و تفکیک آن‌ها از حیث محل قرارگیری و نوع نقش است. شناسایی فرم و مفهوم کتیبه‌های کاشی‌کاری درج شده در بنا از دیگر اهداف نگارنده است، که در طی این پژوهش به جایگاه قرارگیری، نوع خطوط و محتوای ارائه شده در آن می‌پردازد.

پیشینه و روش تحقیق

در بحث پیشینه تحقیق و مطالعات انجام شده بر روی آرامگاه خواجه ربیع، از منظر معماری پژوهش‌هایی صورت گرفته است: در کتاب *خواجه ربیع*، به تألیف سید محسن حسینی، که در سال ۱۳۸۷ش توسط بنیاد پژوهش‌های آستان قدس به چاپ رسید، مفصل به شرح حال و زندگی خواجه ربیع و بررسی اجمالی آرامگاه وی از منظر معماری و شیوه ساخت بنا پرداخته شده است؛ و در این کتاب تنها اشاراتی مختصر به نقوش کاشی‌کاری و ویژگی‌های فرمی آن وجود دارد. مباحث مربوط به معماری آرامگاه، در پژوهشی همایشی با عنوان «بررسی معماری و تزئینات آرامگاه خواجه ربیع»، که توسط ندا سرگلزائی و دکتر علیرضا طاهری در سال ۱۳۹۷ش تألیف و در همایش ملی نقش ملی خراسان در هنر و معماری ایرانی-اسلامی ارائه شد، تنها به توضیحی کوتاه در خصوص تزئینات کاشی‌کاری بنا بسنده کرده‌اند.

این پژوهش به شیوه توصیفی و بر پایه تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده صورت گرفته است. گردآوری اطلاعات از طریق اسناد کتابخانه‌ای، مدارک موجود در آستان قدس رضوی و سازمان میراث فرهنگی خراسان انجام شد. همچنین اطلاعات تصویری موجود در مقاله و جدول به وسیله بازدید میدانی و عکاسی از بنای آرامگاه خواجه ربیع، توسط شخص نگارنده انجام شده است. به همراه توضیحات و مبانی گفته شده در مباحث، جداولی نیز ارائه شده و در کنار بیان نتایج مطالعات و تحلیل داده‌های به دست آمده از بنای مذکور، تصاویر از حیث جایگاه و شیوه تولید در قالب جداولی قرار داده شده‌اند تا موجب بیان بهتر مفاهیم مورد نظر نویسنده و فهم بهتر آن توسط مخاطب شوند.

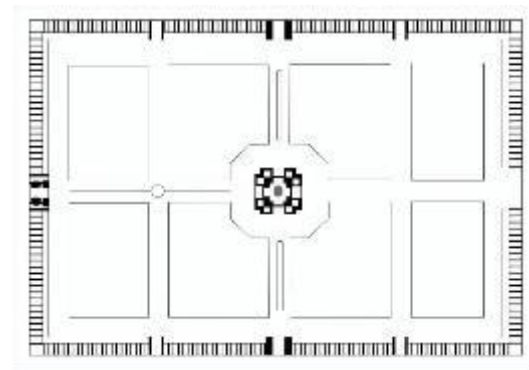
نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

ساختار و معماری آرامگاه خواجه ربیع

مقبره خواجه ربیع در تاریخ ۱۵ دی ۱۳۱۰ش با شماره ثبت ۱۴۲ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسید^[۱]. این بنا در بخش شمالی شهر مشهد و در طول جغرافیایی ۵۹ درجه و ۳۷ دقیقه و عرض جغرافیایی ۳۶ درجه و ۲۰ دقیقه واقع شده (تصویر ۱) و ارتفاع آن از سطح دریا ۹۵۰ متر است (Papoli-Yazdi, ۲۰۰۹: ۶۲۸). ساخت بنای آرامگاه ربیع طی سفر سال ۱۰۲۱ق شاه عباس صفوی به مشهد انجام شده و در همین سفر است که شاه عباس صحن عقیق آستان مبارکه قدس رضوی را به وضع کنونی درآورد و برای توسعه آن قسمتی از ابنیه مجاور بارگاه امام رضا (ع) را ضمیمه آن ساخت^[۲]. این مزار متبرک از بیرون دارای بنایی است هشت ضلعی، که چهار ضلع اصلی و چهار ضلع فرعی را داراست و در معماری اسلامی به آن اصطلاح هشت و نیم هشت اطلاق می‌شود؛ در چهار گوشه مقبره هشت حجره دو طبقه وجود دارد، که جمعا ۱۶ حجره می‌شود. مساحت بنای مقبره ۶۶۴/۶۸ و در وسط باغی قرار گرفته و مساحت محوطه آن ۵۱۵۳۵ مترمربع که در حال حاضر به عنوان قبرستان مورد استفاده عموم مردم مشهد است (Hosseini, ۲۰۰۸: ۱۵) (تصویر ۲). طبق نظر تعدادی از محققین، بنای آرامگاه خواجه ربیع از نظر شیوه ساخت، کشیدگی گنبد و برخی نقش‌مایه‌های به کار رفته در تزئینات بنا، از جمله نقش کاشی کاری شده اژدها در ایوان غربی، مشابه و قابل مقایسه با برخی آثار معماری دوران ماقبل خود، یعنی دوره تیموری است از جمله بناهایی که پیوند عناصر به کار رفته در آن‌ها قابل بررسی است، می‌توان آثاری همچون بنای عشرت‌خانه و گور امیر در سمرقند و آرامگاه گوهرشاد در هرات را نام برد (۲۳Ib).

تصویر ۱، عکس هوایی مجموعه آرامگاه ربیع
(۱:۲۰۰۰).

تصویر ۲، پلان محوطه آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ:
Hosseini, ۲۰۰۸.

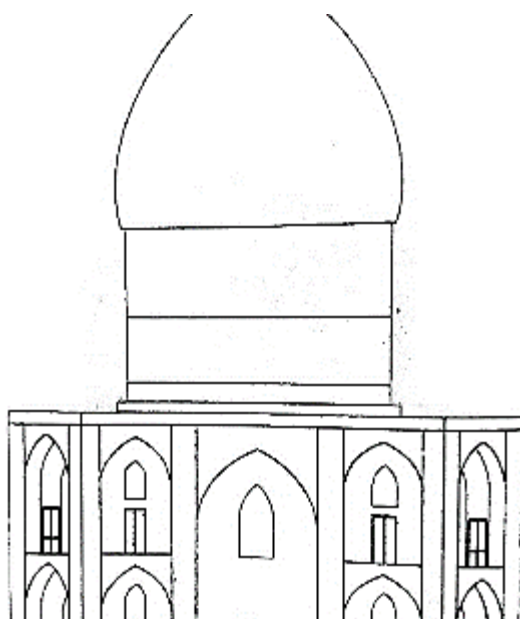
از کهن‌ترین منابعی که در آن به بنای خواجه ربیع اشاره شده، می‌توان کتاب *سفرنامه بخارا*، اثر فضل‌الله ابن روزبهان خنجی را نام برد. نویسنده در این کتاب می‌نویسد: «...و روز دوشنبه سیوم صفر در صحرای مشهد مزار ربیع ابن الخثیم که بر یک فرسخی مشهد مقدس واقعست منزل ساختند و در ارباض مشهد مقدس عسای اقامت انداختند» (Ruzbehan Khonji, ۲۰۱۱: ۳۲۹).

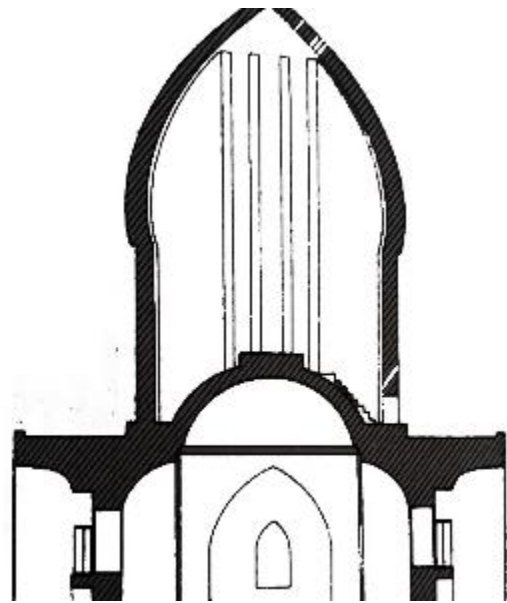
نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

مصلح به کار رفته در بنای آرامگاه آجر چهارگوش با ملات ماسه گچ، و در برخی بخش‌های مرمتی از سیمان نیز استفاده شده است. چهار ورودی و ایوان در چهار ضلع اصلی بنا قرار دارد. بخش فوقانی درها دارای چهار نورگیر است که فضای گنبدخانه را روشن می‌کند. این نورگیرها از داخل ایوان‌های چهار طرف به شکل مشبک دارای نقوش اسلیمی هستند. گنبد بنا به شکل دوپوسته گسسته و گوشه‌سازی گنبد با سه کنج و کاربندی انجام شده است. ارتفاع گنبد داخل تا کف ۱۳/۲۰ متر و ارتفاع پوسته بیرونی گنبد یا خود تا کف ۲۸/۹۰ متر و به قطر ۱۴/۷۰ است (Hosseini, ۲۰۰۸: ۳۶) (تصویر ۳ و ۴).

این بنا پس از ساخت در دوره صفوی، بر اثر عوامل جوی و انسانی آسیب‌های زیادی دیده و همچنین در نقل قول‌های متعددی گفته شده که این بنا در دوران قاجار و پس از آن بارها مورد مرمت قرار گرفته است (تصویر ۵)؛ مهم‌ترین این مرمت‌ها در سال

تصویر ۴، نمای مقبره خواجه ربیع، مأخذ:
Hosseini, ۲۰۰۸

تصویر ۳، برش مقبره خواجه ربیع، مأخذ:
Hosseini, ۲۰۰۸

۱۲۴۸ ش انجام شد.

مرمت احیایی بنای آرامگاه از سال ۱۳۲۸ زیر نظر اداره کل باستان‌شناسی خراسان رضوی آغاز شد؛ این بازسازی‌ها شامل احیای کاشی‌های بنا و مرمت ایوان و گنبد بوده است^{۱۱}. از سال ۱۳۴۵ با تشکیل دفتر فنی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی در خراسان، بنای آرامگاه خواجه ربیع بیش از پیش مورد توجه ویژه قرار گرفت. تزئینات و ساختار بنا بازسازی اساسی شد و از دهه ۱۳۶۰ مرمت نقاشی دیواره‌های داخل مقبره آغاز شد؛ احیای نقاشی‌های درون آرامگاه تا سال ۱۳۷۵ به وسیله سازمان میراث فرهنگی خراسان ادامه داشته است (پرونده فنی آرامگاه خواجه ربیع موجود در سازمان میراث فرهنگی خراسان). به دلیل مقاومت زیاد کاشی در برابر عوامل و تغییرات جوی محیط، در عمده تزئینات بیرونی بنا از این نوع مصالح استفاده شده است؛ به همین علت بخش عمده این پژوهش به بررسی تزئینات خارجی بنا می‌پردازد (تصویر ۶).

تصویر ۶، نمای شرقی آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ: نگارنده.

تصویر ۵، عکس قدیمی پیش از مرمت به جا مانده از آرامگاه خواجه ربیع.

زندگی و شخصیت خواجه ربیع

ربیع بن الخثیم ابن عبدالله شخصی از افراد قبیله ثور و از بنی تمیم بود. وی اهل کوفه بوده و در میان ایرانیان و به خصوص خراسانیان به خواجه ربیع معروف است (Al-Amin, ۱۹۸۳: ۴۵۳). از محل و تاریخ تولد وی اطلاع دقیقی در منابع و مندرجات معتبر ذکر نشده، اما با توجه به این که او یار و هم‌نشین ابن مسعود، صحابی معروف پیامبر اکرم (ص) بوده، به احتمال قوی تاریخ تولدش به زمان پیش از هجرت رسول گرامی اسلام به مدینه بازمی‌گردد. از آن جایی که خواجه ربیع مدت زمانی را در کوفه می‌زیسته، به این علت به کوفی معروف گردیده است (Shanechi, ۱۹۶۴: ۵۱). ربیع از سوی امیر مؤمنان، امام علی (ع) مدتی در ایران متصدی پست فرمانداری قزوین بود (Hosseini, ۲۰۰۰: ۳۵۲)؛ بنا به گفته برخی روایت‌ها و اسناد گفته شده که او در همین زمان مدتی مرزدار ری نیز بوده و در جمع بین این گزارش و آن چه درباره فرمانداری وی در قزوین به دست آمده است، به این نتیجه رسیدیم که در گذشته قزوین مرز اسلامی ری از ناحیه شمال غربی بود و معمولا استاندار ری تابستان را در قزوین زندگی می‌کرد؛ ولی این که امارت خواجه ربیع بر نواحی ری و قزوین تا چه زمانی ادامه داشته و چه زمان به سمت خراسان مهاجرت کرده است، قابل تشخیص و شناسایی نیست (Shanechi, ۱۹۶۴: ۴۹). از سفر ربیع به خراسان و اقامت وی در این سامان، جز آن چه که در زبان‌ها و روایات عامه مردم است، عبارتی از پیشینیان مشاهده نشده. فقط شیخ بهایی در ضمن پاسخ به نامه شاه عباس صفوی، یادآور این نکته شده که: «در وقتی که لشکر اسلام به سوی خراسان و به قصد جهاد علیه کفار آمدند، خواجه ربیع همراه آن‌ها بود و در آنجا فوت شد.» (Mousavi Khansari, ۲۰۱۱: ۲۸۲)؛ همچنین طبق مدارک موجود می‌دانیم که شیخ بهایی در ترغیب شاه عباس به ساخت عمارت آرامگاه خواجه ربیع (واقع در محل کنونی) تأثیر گذار بوده است. در مورد زمان وفات او نقل قول‌های متعددی در منابع گوناگون ذکر شده و در این بین می‌توان به معتبرترینشان در سال ۶۱ هـ ق در روایت ابن حجر عسقلانی (Al-Amin, ۱۹۸۳, Book VI: ۴۵) و سال ۶۲ ق به روایت ابن الجوزی و سال ۶۳ ق به روایت ابن‌اثیر اشاره کرد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۲، ج ۵: ۲۳۰۵). بنا به گفته شیخ بهایی، ربیع از جمله افراد مخالفی بوده است که در اعتراض به حکومت عثمان در شهر مدینه گرد آمده و خواستار کناره‌گیری او از خلافت بر مسلمانان شد (Hosseini, ۲۰۰۸: ۹). علمای رجال از او با عنوان شیخ متقدم و امام متبحر و به عنوان ادیب و لغت‌شناس یاد کرده‌اند (Mousavi Khansari, ۲۰۱۱, Book III: ۳۳۲)؛ خواجه به واسطه زیادی ورع از مردم کناره می‌گرفته و جز به انجام عبادت نمی‌پرداخته (حلیله اللولیاء). چنان که وی در تمام عمرش میان مردم به زهد و پارسایی شهره بوده و هم اوست که با جمعی از اصحاب برانس (لقب زعاد آن عصر) به محضر امام علی (ع) رفته و مشرف و خواستار توصیف اخلاقیات پرهیزکاران شدند (Shanechi, ۱۹۶۴: ۵۱).

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

و حضرت علی (ع) خطبه متفقین را در پاسخ به آنان انشاء فرمودند و این خطبه آن چنان در وجود آنان مؤثر افتاد که «همام»، برادرزاده خواجه ربیع قالب تهی کرد و مرغ روحش از این خاکدان پرواز نمود (مطالب السنوول گنجی، به نقل از بنیان الرفیع). غزالی در احیاء العلوم آورده که خواجه بیست سال در منزل ابن مسعود (از صحابی پیامبر) تردد داشت و کنیز وی خیال میکرد ربیع نابیناست. در مصباح الشریعه (که برحی به امام صادق (ع) منصوب می‌دانند) مکرر به کلام خواجه ربیع استشهاد شده؛ او نه تنها ناقل حدیث بوده بلکه محدثی ناقد و به اصطلاح دارای شم الفقاوه و تشخیص صحت و سقم اخبار دین و احادیث بوده است. از وی نقل شده که می‌گفت حدیث را نورانیتی مانند روز است (Kashshi, ۱۹۶۹: ۲۸۳)، و از این سخن می‌توان پی برد که گوینده آن خویش را در تشخیص غث و سمین حدیث (که کاری بس دشوار است) اهل می‌دانسته و این مرتبه جز از طریق ممارست و آشنایی به لحن رسول اکرم (ص) دست یافتنی نیست. همچنین خواجه ربیع را به عنوان یکی از هشت تن زاهدان مهم صدر اسلام نام برده‌اند و در منابع مختلف از درجات بالای زهد و پارسایی او روایت‌های گوناگون نقل شده و در بسیاری از کتب اخلاقی و عرفانی حکایت‌هایی از زندگی او ذکر شده است؛ لازم به ذکر است که به کتاب «اخلاق ربیعی» موضوع خواجه ربیع داده شده و ربیع‌بن‌الخثیم، مستند موضوعی آن است (Karam Rezayee, ۲۰۰۶: ۸۴).

آن چه که درباره زندگانی ربیع‌بن‌الخثیم بسیار مهم بوده و از سوی منابع شیعی نقل‌های بسیاری گردیده، همراهی نکردن ایشان و گروهی با امام علی (ع)، در نبرد صفین است. دو تن از مورخان برجسته شیعه یعنی نصر بن مزاحم منقری و دینوری در کتب خود می‌نویسند: فرمانده گروه شکاکان عبدالله بن مسعود، عبیده سلمانی و ربیع‌بن‌الخثیم بوده‌اند. دینوری این چنین می‌نویسد: «عموم مردم حرکت با علی (ع) را پذیرفتند، به جز یاران عبدالله بن مسعود و عبیده سلمانی و ربیع‌بن‌خثیم؛ که همراه چهارصد تن از قاریان به حضور ایشان آمدند و گفتند: «ای امیر مؤمنان ما با آن که معترف به فضل شما هستیم، ولی درباره صحت انجام این جنگ گرفتار شک و تردیدیم و شما و مسلمانان از گروهی که با مشرکان جنگ کنند بی‌نیاز نیستید. ما را برای نگهداری و پاسداری یکی از مرزها گسیل فرمای تا در آنجا جهاد کنیم.» علی (ع) آنان را برای مرزبانی ری و قزوین فرستاد و ربیع‌بن‌الخثیم را بر ایشان فرماندهی داد و برای او پرچمی بست که نخستین پرچمی بود که در کوفه بسته شد.» (Dinawari, ۱۹۸۵: ۲۰۵).

تزئینات درونی آرامگاه خواجه ربیع

تزئینات پوشش دیواره داخلی قسمت گنبدخانه آرامگاه و پوسته داخلی گنبد به شیوه نقاشی با سنگرف و آب طلا بر روی لایه برجسته‌ای از گچبری است. نقش بخش مرکزی گنبد ترنج‌های به هم پیوسته طلایی بر زمینه آبی لاجوردی که از اضلاع فوقانی کاربندی شروع و به مرکز گنبد ختم می‌شود. در ازاره داخل آرامگاه نیز کاشی‌هایی با نقوش اسلیمی، در تقسیماتی هندسی و به شیوه زیررنگی نمایان است. در داخل هر یک از اشکال هشت‌ضلعی این تقسیمات، تزئینات هندسی و اسلیمی با رنگ سفید بر روی زمینه آبی لاجوردی به چشم می‌خورد؛ که در مرکز آن عبارت «یا حفیظ»، در داخل کادری سفید نوشته شده است (تصویر ۷). در تزئینات فضای داخل آرامگاه تنها یک نقش جانوری نمایان می‌شود؛ طرح طاووسی که در ضلع شمال شرقی گنبد خانه و در قسمت کاربندی، دو بار تکرار شده است؛ نقش طاووس به رنگ لاجوردی و بر روی زمینه سفید به چشم می‌خورد، که اطراف آن همچون دیگر تزئینات و نقاشی‌های فضای گنبدخانه با استفاده از نقوش اسلیمی به رنگ طلایی و بر روی زمینه آبی لاجوردی (که رنگ غالب زمینه فضای داخلی آرامگاه است) زینت یافت است (تصویر ۸).

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

تصویر ۸، کاربندی شمال شرقی داخل آرامگاه،
مأخذ: نگارنده.

تصویر ۷، ازاره داخل گنبدخانه آرامگاه خواجه ربیع،
مأخذ: نگارنده

نقش طاووس از دیرباز تا امروز دارای معانی و مفاهیم عمیقی در ادیان و داستان‌های اساطیری دارد. این پرنده را با خورشید-خدایان مربوط می‌دانستند، شاید از آن لحاظ که، مانند خروس و میمون مصری فریادش مبشر صبح بود. در سنت مسیحی طاووس نماد چرخ خورشید است، و از این دیدگاه علامت جاودانگی و در فرهنگ‌های گوناگون دمش یادآور آسمان پر ستاره است. در اسلام طاووس هنگام چتر زدن با دمش، نماد کیهان، قرص ماه یا خورشید در سمت‌الرأس بوده. طاووس حیوان صد چشم، علامت سعادت ابدی، نشان‌دهنده دیدار رویاروی روح با خداوندی خدا و نماد تمامیت است، که تمامی رنگ‌ها بر چتر دم او دیده می‌شود (Chevalier and Gheerbrant, ۲۰۰۶, Book III: ۲۰۷). از آن‌جا که در اسلام طاووس را یک پرنده بهشتی می‌دانند و در داستان رانده شدن آدم از بهشت، طاووس به عنوان دربان و راهنمای مردم به بهشت استفاده می‌شد، و اعتقاد بر این است که او قادر به شناسایی و تشخیص ابلیس است و می‌تواند از داخل شدنش به اماکن مقدس جلوگیری کند. همچنین طاووس در کنار اژدها^{□□□}، با قدرتی بسیار توانایی راندن شیاطین را از اماکن متبرک و مقدس را داراست (Khazaei, ۲۰۱۵: ۱۰۹; G. Jalali and M. Jalali, ۲۰۱۶: ۲۲۶; Dadvar, ۲۰۰۷: ۱۰-۱۱). از این گفته‌ها می‌توان نتیجه گرفت که بی شک معمار و سازنده بنا دارای بینشی گسترده در حوزه علم نمادشناسی بوده و با استفاده از طرح این طاووس سعی بر حفظ نیروهای خیر و دفع هر گونه شر دارد. جهت حضور نقش این دو طاووس در شمال شرقی کاربندی داخل آرامگاه، اشاره به جهت قبله نیز دارد، که این خود امری است روشن، در جهت حفظ نیروهای خیر (که در اماکن مقدس حکم فرماست).

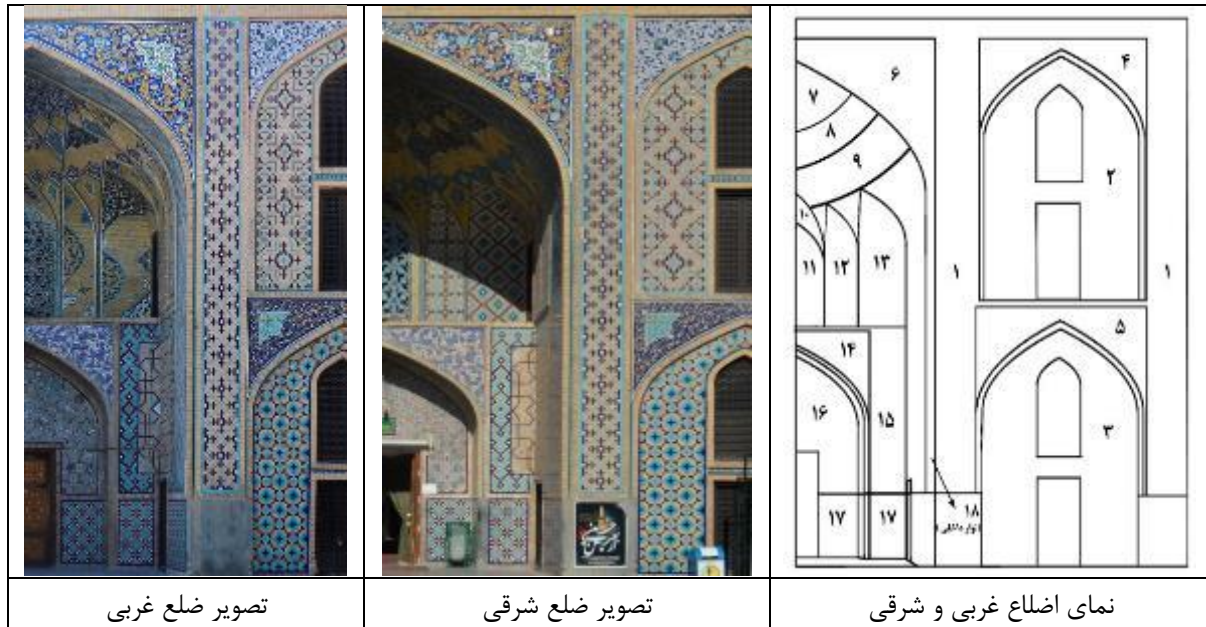
تزئینات کاشی کاری اضلاع شرقی و غربی

در به کارگیری کاشی در تزئینات خارجی آرامگاه خواجه ربیع، از شیوه معقلی، معرق و هفت‌رنگ استفاده شده است؛ کاشی معقلی در حاشیه و داخل حجره‌ها، ازاره و کاربندی داخل ایوان و در بخش‌های میانی داخل قوس ایوان، با بهره‌گیری از گره‌ها و نقوش هنر اسلامی به چشم می‌خورد. کاشی‌های معقلی به کار رفته در حاشیه و داخل حجره‌ها در تمام اضلاع اصلی بنا بر اساس یک الگوی واحد و نقش مشترک کار شده‌اند و بخش عمده‌ای از مساحت پوشش بیرونی آرامگاه از اصولی مشترک در نقش و رنگ پیروی می‌کنند. در جدول شماره ۱ این شیوه کاشی‌کاری با توجه به سهولت و سرعت اجرای بالا، بیشترین مساحت تزئینات بیرونی آرامگاه را به خود اختصاص داده است. با توجه به ابداع و رواج استفاده از کاشی هفت‌رنگ در تزئینات بناهای دوران

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

صفوی، این شیوه کاشی کاری حضور پررنگی در تزئین آرامگاه خواجه ربیع ندارد و تنها در نوار بغل کش داخلی چهار ایوان بنا و تعدادی از کاشی‌های جدید، که در غرفه‌های ساخته شده در اطراف محوطه به کار برده شده‌اند.

راهنمای جدول شماره ۱ و ۲، مأخذ: نگارنده.

جدول شماره ۱، نقوش کاشی‌های معقلی اضلاع غربی و شرقی، مأخذ: نگارنده.

کاشی‌های معرق، با وجود سختی و مشقت زیاد هنگام تولید، حداکثر بار زیبایی تزئینات بیرونی آرامگاه خواجه ربیع را بر دوش می‌کشند؛ کاشی لچکی‌های بالای ایوان، درب ورودی آرامگاه و غرفه‌های دو طرف ایوان‌های موجود در اضلاع اصلی و

نقش خراسان دشکوفاسر معماری ایرانی اسلامی

نورگیرهای مشبک در قسمت فوقانی درب‌های ورودی در چهار ضلع اصلی بنا، که نور داخل گنبدخانه را تأمین می‌کنند، به شیوه معرق تولید شده‌اند. کاشی‌های معرق به اشکال سرمه‌دان، شمشه و موج، با نقوش اسلیمی و ختایی هستند.

جدول شماره ۲۰، نقوش کاشی‌های معرق و هفت‌رنگ ضلع شرقی، مأخذ: نگارنده.

			
۴، لچکی حجره‌های بالا	۵، لچکی حجره‌های پایین	۶، لچکی ایوان اصلی	۷، ترنج داخل کاربندی ایوان
			
۸، کاربندی داخل ایوان	۸، کاربندی داخل ایوان	۸، کاربندی داخل ایوان	۹، کاشی معرق
			
۹، کاربندی داخل ایوان	۹، کاربندی داخل ایوان	۹، کاربندی داخل ایوان	۱۰، کاربندی داخل ایوان
			
۱۱، نورگیر مشبک بالای درب ورودی	۱۴، لچکی بالای درب ورودی	۱۸، کاشی هفت‌رنگ، نوار حاشیه داخلی ایوان	

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

بر اساس بازدید و بررسی‌های صورت گرفته توسط نگارنده، در منظر طراحی معماری و نقوش کاشی‌ها، بیشترین شباهت در نقوش میان ضلع شرقی و غربی نمایان می‌شود؛ این شباهت‌ها به شکلی دیگر میان اضلاع شمالی و جنوبی نیز وجود دارد. برخی از قسمت‌های کاشی‌کاری ضلع غربی آرامگاه که دارای نقش‌هایی متفاوت از ضلع شرقی هستند در جدول شماره ۳، به همراه تصویرشان قرار دارند. در یک مورد کمیاب دوران خود، چهار بار از نقش حیوانی اژدها در کاربردی داخل ایوان ضلع غربی به چشم می‌خورد و در جدول شماره ۳، در قسمت ۱۲ و ۱۳ مشخص شده است. اژدها در اینجا سری کوچک و گردنی باریک دارد و بدن هرکدام از آن‌ها به صورت نیم ترنج بزرگ و زیبایی به طرف بالا کشیده شده است؛ دم حیوان به شکل نقوش تزئینی درآمده و داخل بدن هر یک از آن‌ها با تزئینات اخراپی و فیروزه‌ای رنگ، بر زمینه آبی تیره و با بهره‌گیری از نقوش اسلیمی پر شده است. اژدها به شکل شاخ‌دار و با زبانی قرمز رنگ و آتشین که از دهانش بیرون آمده و دو حلقه به قصد تزئین نیز بر گردن دارد. اساساً اژدها موجودی دو خصلته است، که در کهن‌ترین سنن، یا همچون نگهبانی سخت گیر و اهل آب و آبادانی است و یا نماد شر و گرایش‌های شیطانی و مشغول به ویران‌کاری (Abdoli, ۲۰۱۳: ۱۲۲). با در نظرگیری قداست و ارزش معنوی بنا (این ارزش با در نظرگیری جایگاه دینی و اخلاقی شخص مدفون شده مشخص می‌شود)، فرضیه اژدها به مثابه موجودی شریر باطل می‌شود. همچنین گفته شده که اژدها نگهبان گنج‌های پنهان (چه معنوی و چه مادی) است، پس باید برای دست‌یابی به آن گنج‌ها، بر او پیروز شد (Chevalier and Gheerbrant, ۱۹۶۹, Book I: ۱۲۳). نبرد میان قهرمان و اژدها، تعبیری از کشمکش انسان برای نیل به خودآگاهی و وصل به معبود حقیقی نیز هست (Yahaqqi, ۱۹۶۶: ۷۵) (جدول شماره ۲ و ۳).

جدول شماره ۳، نقوش کاشی‌های معرق و هفت‌رنگ متفاوت ضلع غربی در مقایسه با ضلع شرقی، مأخذ: نگارنده.

۳-۸، کاربردی داخل ایوان	۲-۸، کاربردی داخل ایوان	۱-۸، کاربردی داخل ایوان	۷، قسمت فوقانی کاربردی ایوان
۴-۹، داخل ایوان	۳-۹، داخل ایوان	۲-۹، داخل ایوان	۱-۹، داخل ایوان

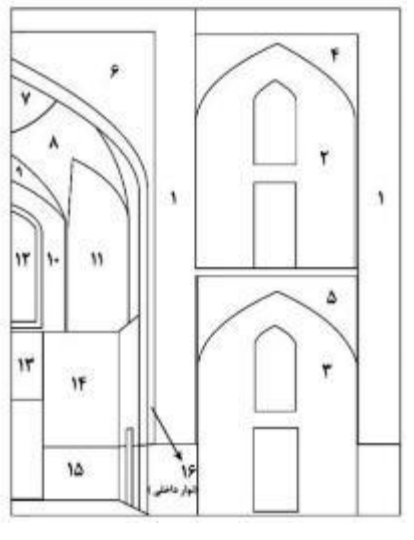
نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

		
۱۸، کاشی هفت‌رنگ، نوار حاشیه داخلی ایوان	۱-۱۲، کاربندی داخلی ایوان	۱۲ و ۱۳، کاربندی داخلی ایوان

تزئینات کاشی کاری اضلاع شمالی و جنوبی

برخی از کاشی‌کاری‌های بنا در تمام اضلاع اصلی به صورت یکسان انجام شده‌اند. این قسمت‌ها شامل نوار دو طرف غرفه‌ها، کاشی‌های داخل حجره‌های بالا و پایین، ازاره داخلی ایوان، پنجره مشبک و کاشی‌های اطراف و بالای درب ورودی می‌شوند؛ این قسمت‌ها در جداول ۱، ۲ و ۳ با شمارگان ۱، ۲، ۳، ۱۱ و ۱۷ معرفی شده‌اند و تکرارشان ضرورتی در این بخش ندارد. بنابراین در ادامه به بیان نقوش متفاوت با آن چه در اضلاع شرقی و غربی موجود است، خواهیم پرداخت. به جز پنجره مشبک بالای درب، دیگر قسمت‌های مشابه، به شیوه کاشی معقلی پوشیده شده‌اند. نقوش کاشی‌های معرق به کار رفته در اضلاع شمالی و جنوبی، تنها در بخش‌های فوقانی داخل ایوان‌ها با هم تفاوت دارند؛ این قسمت‌ها در جدول شماره ۴ و ۵ با شمارگان ۷، ۸ و ۹ مشخص شده‌اند.

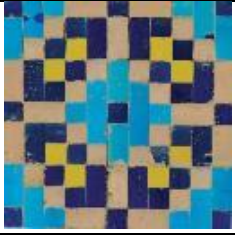

راهنمای جدول شماره ۴ و ۵، مأخذ: نگارنده.

		
تصویر ضلع جنوبی	تصویر ضلع شمالی	پلان اضلاع شمالی و جنوبی

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

جدول شماره ۴، نقوش کاشی‌های مختص به ضلع شمالی و جنوبی، مأخذ: نگارنده.

			
۷، کاشی معرق، ترنج داخل کاربندی ایوان	۶، کاشی معرق، لچکی بالای ایوان	۵، کاشی معرق، لچکی حجره‌های پایین	۴، کاشی معرق، لچکی حجره‌های بالا
			
۱۱، کاشی معقلی، کاربندی داخل ایوان	۱۰، کاشی معقلی، کاربندی داخل ایوان	۹، کاشی معرق، قسمت فوقانی پنجره مشبک	۸، کاشی معرق، کاربندی داخل ایوان
			
			۱۶، کاشی هفت‌رنگ، نوار حاشیه داخلی ایوان

جدول شماره ۵، نقوش کاشی‌های معرق متفات ضلع جنوبی (در مقایسه با ضلع شمالی)، مأخذ: نگارنده.

			
۹، قسمت فوقانی نورگیر ایوان	۸، کاربندی داخل ایوان	۸، کاربندی داخل ایوان	۷، ترنج داخلی بالای ایوان

کاشی کاری اضلاع فرعی آرامگاه خواجه ربیع

پیش‌تر گفته شد که آرامگاه خواجه ربیع به شکل هشت ضلعی است؛ و چهار ضلع اصلی و چهار ضلع فرعی دارد؛ که در معماری اسلامی به آن «هشت و نیم هشت» گفته می‌شود. اضلاع فرعی این بنا هر کدام دارای دو حجره در دو طبقه هستند؛ و

نقش خراسان دشکوفاسر معماري ايراني اساري

همچون دیگر قسمت‌های خارجی بنا، با استفاده از هنر کاشی‌کاری مزین شده‌اند. در نیم‌ضلع‌ها نیز مانند اضلاع اصلی، تفاوت‌هایی در نقوش کاشی‌های هر قسمت با دیگر قسمت‌ها وجود دارد، که در جدول شماره ۵ میزان تفاوت و شباهت‌های موجود میان هر نیم‌ضلع مشخص شده است.

راهنمای جدول ۶. مأخذ: نگارنده

جنوب شرقی	شمال شرقی	جنوب غربی	شمال غربی	راهنمای جدول شماره ۶

در جدول شماره ۶، وجود و یا عدم وجود شباهت، در هر قسمت شماره گذاری شده (در راهنمای جدول شماره ۵ این شماره‌گذاری‌ها قرار دارد)، در میان هر یک از چهار نیم ضلع ساختمان آرامگاه، با علاماتی نشان داده شده است. از این جدول می‌توان نتیجه گرفت در اضلاعی که جهت قرارگیری آن‌ها پشت به پشت یکدیگرند، یعنی شمال شرقی - جنوب غربی و شمال غربی - جنوب شرقی، شباهت بیشتری در نقش به کار رفته در کاشی‌ها وجود دارد.

جدول شماره ۶، میزان تکرار و شباهت نقوش در اضلاع فرعی آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ: نگارنده*

شماره	شمال غربی	جنوب غربی	شمال شرقی	جنوب شرقی
۱، کاشی معقلی، نوار دو طرف ایوان‌ها	□	□	□	□
۲، کاشی معرق، لچکی فوقانی ایوان بالا	□	□	□	□
۳، کاشی معرق، ترنج داخل ایوان بالا	■	□	□	■
۴، کاشی معرق، کاربندی داخل ایوان بالا	●	■	■	□

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

☐	☒	☒	☐	۵، کاشی معرق، کاربندی ایوان بالا
☐	☒	☒	☐	۶، کاشی معرق، کاربندی ایوان بالا
—	☐	☐	—	۷، گره چینی، میان دو در ایوان بالا
—	☐	☐	—	۸، کاشی معقلی، میان دو در ایوان بالا
☒	☐	☒	☒	۹، کاشی معرق، ترنج داخل ایوان پایین
☐	☐	☐	☐	۱۰، کاشی معرق، لچکی بالای ایوان پایین
☒	☐	☒	☒	۱۱، کاشی معرق، کاربنده داخل ایوان پایین
☐	☐	☒	☒	۱۲، کاشی معقلی، کاربندی داخل ایوان پایین
☒	☐	☒	☒	۱۳، ماشی معرق، کاربندی داخل ایوان پایین
☐	☐	☐	☐	۱۴، گره چینی، ردیف بالای ازاره داخل ایوان پایین
☐	☐	☐	☐	۱۵، کاشی معرق، ازاره داخل ایوان پایین

*علامات درج شده در جدول، نشانگر شباهت و یا تفاوت هر قسمت شماره گذاری شده در میان اضلاع فرعی است.

کتابخانه‌های آرامگاه خواجه ربیع

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

در این بنا به طور کلی کمتر از کتیبه تزئینی استفاده شده و کتیبه‌های بنا بیشتر دارای جنبه تاریخ نگارانه هستند. مهم‌ترین کتیبه تزئینی به کار رفته در بنا، قسمت پایینی گردنی گنبد را به شکلی کمربندگونه پوشانده و آن را دور زده است؛ این کتیبه به صورت سه رگی و به خط کوفی نوشته شده، که اشاره به آیت‌الکرسی دارد. از جمله نقش‌های زیبای موجود در معماری بنا، دو ردیف قطاربندی کاشی معرق با نقش هندسی و به رنگ زرد است، که در زیر شکرگاه گنبد و در بالای کتیبه تاریخ‌دار ۱۰۲۴ ه.ق قرار دارد؛ و ردیف فوقانی آن به شکل مقرنس‌های ساده، پوشش گنبد کاشی نره لاجوردی و به شیوه معقلی کار شده است (تصویر ۹).

تصویر ۹، نمای گنبد آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ: نگارنده.

کهن‌ترین کتیبه کاشی‌کاری درج شده در بنا به خط ثلث است، که با رنگ سفید و در پس زمینه لاجوردی، بخش فوقانی گردنی گنبد را دور می‌زند. این کتیبه با کاشی معرق ساخته شده و خطاط این کتیبه «علیرضا عباسی» است؛ و تاریخ آن به ۱۰۲۴ ه.ق بازمی‌گردد. در ابتدای کتیبه نام شاه عباس صفوی، که دستور ساخت آن را داده، را آورده‌اند؛ سپس آیه ۶۲ سوره مبارکه یونس نوشته شده، که در تفسیر آن ویژگی‌های اولیای خدا بازگو شده است و عدم خوف این افراد را در دنیا و آخرت نشان می‌دهد و همچنین به نقل از پیامبر (ص): «اولیای خدا سکوتشان ذکر است، نگاهشان عبرت، سخنشان حکمت و حرکتشان در جامعه مایه برکت است» (قرائتی، ۱۳۸۳: ۳/۵۹۳). پس از آن بخش‌هایی از خطبه ۱۸۴ نهج‌البلاغه معروف به خطبه هم‌ام درج گردیده است. بنا بر تفسیرهای ارائه شده در خصوص این خطبه، هم‌ام از امام درخواست کرد که پرهیزکاران را به گونه‌ای برایش توصیف کنند و امام علی (ع) پس از درنگی کوتاه به او گفتند: «ای هم‌ام از خدا بترس و نیکوکار باش. همانا خدا با کسانی است که پرهیزکارند و آنان که نیکو کردارند» (نحل، ۱۱۸). هم‌ام به این مقدار قانع نشد و اصرار ورزید. امام علی (ع) در پاسخ به وی خطبه متقین را ایراد کردند و گفته شده که وقتی امام ۱۰۵ صفت از صفات پرهیزکاران را گفتند، هم‌ام بیهوش شد و در بیهوشی جان داد و امام سپس فرمودند که به خدا از همین می‌ترسیم (نهج‌البلاغه: ۱۹۴).

در داخل بقعه نیز کتیبه‌ای تاریخ دار، با خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی وجود دارد؛ که در ارتفاع ۳/۸۰ متر و به شیوه ترسیم روی لایه‌ی گچ کاری شده نوشته گردیده؛ این کتیبه هم نیز مانند کتیبه خط ثلث واقع در گردنی گنبد، به خط علیرضا عباسی و در تاریخ ۱۰۲۶ ه.ق که تاریخ اتمام تزئینات بنا است، ساخته شده؛ این تاریخ که نوعی امضا و تاریخ گذاری ساخت بنا محسوب می‌شود، از اهمیت بالایی برخوردار است و می‌تواند هر گونه شک و شبهه‌ای را در خصوص زمان ساخت آن از بین ببرد. از این گفته‌ها می‌توان نتیجه گرفت که این بنا قطعاً مربوط به دوران صفوی است و شاه عباس خود شخصا در زمان حکومتش دستور ساخت این مکان مقدس را داده است، و هر گونه فرضیاتی در خصوص ساخت بنا در دوران تیموری مردود شناخته می‌شود.

پیشانی و نوار بالای ایوان‌ها و غرفه‌ها دارای کتیبه‌های خط ثلث می‌باشد. مضمون این کتیبه‌های واقع در قسمت فوقانی غرفه‌ها، اسماء‌الله نوشته شده؛ و کتیبه‌های پیشانی ایوان‌ها که به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی نوشته شده، آیات قرآن است. در بالای ایوان ورودی اصلی (ضلع شمالی آرامگاه) آیات ۱ و ۲ سوره مبارکه ملک و سوره قدر، ایوان غربی آیات ۹۵ و ۸۰ سوره مبارکه نساء و ایوان شرقی سوره مبارکه والعصر و آیه ۷۴ سوره مبارکه نساء است.

تطبیق کاشیکاری آرامگاه خواجه ربیع با دوره صفوی و تیموری

بنای تاریخی آرامگاه هارون ولایت که از جمله اماکن مقدس و زیارت‌گاه‌های عمده شهر اصفهان به شمار می‌رود، شامل بقعه، ضریح، رواق و گنبدی کاشی‌کاری شده و همچنین دو صحن در شمال و جنوب می‌شود. بقعه هارون ولایت از آثار دوره سلطنت شاه اسماعیل اول و مربوط به تاریخ ۹۱۸ ه.ق است (عقابی، ۱۳۷۸: ۲۱۷). مقبره هارون ولایت هم از سوی مسلمانان و هم از سوی مسیحیان مورد توجه قرار دارد و تا کنون به طور دقیق مشخص نشده است که هارون چه شخصیت و جایگاهی در گذشته داشته است. همان‌طور که گفته شد قدیمی‌ترین تاریخ درج شده در بنا ۹۱۸ ه.ق است که بنا به احتمال زیاد این بنا بر روی گور یکی از پسران امام موسی کاظم (ع) ساخته شده است (گدار، ۱۳۷۱: ۲۴۶). در تمامی قسمت‌های امامزاده هارون ولایت از جمله سردر، گنبد، صحن، ایوان، بقعه و محراب می‌توان تزئینات کاشی‌کاری را مشاهده نمود. گنبد امامزاده که ابعاد نسبتاً کوچکی دارد، به رنگ آبی فیروزه‌ای است و تزئینات اسلیمی و ختایی نسبتاً ساده و خلوتی را در خود جای داده است (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰، نمایی از آرامگاه امامزاده هارون ولایت، اصفهان، مأخذ wikipedia.org.

بر اساس کتیبه‌های موجود در تزئینات دو آرامگاه هارون ولایت اصفهان و خواجه ربیع مشهد، بقعه خواجه ربیع حدود صد سال پس از ساخت بنای آرامگاه هارون ولایت ساخته شده است و انتظار وجود شباهاتی قابل توجه در ساخت و تزئین آن‌ها به شیوه معماری صفویه می‌رود. عمده تزئینات پوسته بیرونی این دو بنا، به رسم بناهای دوره تیموری، از کاشی معقلی استفاده شده است و علت این را می‌توان پایداری سنت‌های هنر و معماری دوره تیموری در ایران دوره صفوی دانست. این ویژگی در بناهایی مانند مسجد گوهرشاد، مدرسه غیاثیه خرگرد، مسجد جامع هرات و بسیاری بناهای دیگر آن دوره به روشنی دیده می‌شود.

از بناهای آرامگاهی دوره تیموری، مقبره مولانا ابوبکر تایبادی، واقع در خراسان است. این مجموعه که در محدوده شهرستان تایباد قرار می‌گیرد نزدیکی بندر افغان و بر روی جاده اصلی هرات-مشهد واقع شده است. بر اساس شواهد موجود در سال ۸۴۸

ه.ق/ ۱۴۴۴ میلادی مسجد و نمازخانه توسط معماران بزرگ دوره تیموری، قوام‌الدین و غیاث‌الدین شیرازی و به دستور پیر احمد خوافی، وزیر وقت شاهرخ تیموری، ساخته شد.

مزار اصلی شیخ خارج از بنا و در فضای باز قرار دارد و آرامگاه که در مقابل مزار شیخ زین‌الدین ابوبکر قرار گرفته، شامل ایوانی بلند با طاق آهنگ، دو حجره‌ی دواشکوبه در دو سو و همچنین گنبدخانه‌ای در پشت ایوان است. سرتاسر نمای بیرونی بنا و همینطور داخل ایوان و طاق‌نمای مقابل حجره‌ها با استفاده از کاشی‌های نره فیروزه‌ای و لاجوردی رنگ در کنار کاشی معرق پوشانده شده است (صالحی کاخکی، ۱۳۶۷: ۲۶). به کارگیری هندسه در تزئینات بنا از جمله مهم‌ترین ویژگی‌های معماری عصر تیموری است، که در بنا آرامگاه مولانا ابوبکر به شکلی بارز نمود پیدا کرده است.

تصویر ۱۱، نمایی از آرامگاه مولانا ابوبکر تایبیدی، تایباد خراسان.

آرامگاه مولانا ابوبکر تایبیدی و خواجه ربیع از نظر جغرافیایی فاصله آن چنان زیادی با یکدیگر ندارند و هر دو از بناهای تاریخی استان خراسان رضوی هستند؛ اما از نظر تاریخی فاصله‌ای دویست ساله در میان آنان وجود دارد و این فاصله موجب گردیده که تفاوت‌هایی ظاهری قابل توجهی را بر اساس سنت‌های هنری هر دوره، در این دو بنا شاهد باشیم. استفاده گسترده از آجر به عنوان پوشش تزئینی بنا، الگویی است که در معماری عصر تیموری به شکلی تکرارشونده دنبال می‌شد و نمود این موضوع به روشنی در آرامگاه ابوبکر تایبیدی وجود دارد. در بنای بقعه خواجه ربیع، که مربوط به سال‌های اولیه حکومت صفویان است نیز تزئینات آجری وجود دارد، اما آن چه که در پوسته بیرونی این بنا غالب است، کاشی‌کاری است و این مقایسه، ردپای حضور شیوه‌های تزئین بنا در دوره صفوی را بر ما آشکار می‌سازد.

با این وجود نمی‌توان منکر تأثیرگذاری معماری تیموری بر تزئینات آرامگاه خواجه ربیع شد. با بررسی و مطالعه بر روی کاشی‌کاری بنای بقعه خواجه ربیع، بر ما آشکار شد که بخش زیادی از این تزئینات به شیوه معقلی، که از ترکیب هندسی آجر و کاشی حاصل می‌شود و در عصر تیموری بسیار مورد استفاده معماران قرار می‌گرفت، بوده و بر این اساس می‌توان معماری دوران اولیه صفویان را، وام‌دار شیوه‌های عصر تیموری دانست.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

نتیجه‌گیری

موقعیت جغرافیایی آرامگاه خواجه ربیع و قرار گرفتن این بنا در خراسان، که روزگاری پایتخت تیموریان بوده، از منظر شیوه و فرم معماری و تزئینات موجود، ارتباط بسیاری با آثار معماری آن دوره دارد و ساخت آرامگاه در دوره حکومت صفویان، موجب گردیده که هنرمند کاشی‌کار در اثر خود بی‌بهره از تحولات در شیوه کاشی‌کاری و نقوش مورد استفاده در معماری صفوی نباشد. این شیوه در قسمت‌هایی از بنا مانند ازاره داخل بقعه و نوار داخلی چهار ایوان اضلاع اصلی بنا، در استفاده از کاشی هفت‌رنگ، مشاهده می‌شود. در تزئینات آرامگاه خواجه ربیع، کاشی هفت‌رنگ که از ابداعات معماران صفوی است، در مقابل کاشی‌های معرق و معقلی دوره تیموری، سطوح کمتری از داخل و خارج بنا را به سیطره خود درآورده‌اند. این امر نشان‌گر دنباله‌روی هنرمند کاشی‌کار از شیوه‌های تزئینی بنا در عصر خود و ترکیب آن با سنت‌های هنری به جای مانده از دوره‌های گذشته در جغرافیای زندگی او بوده است.

در کاشی‌کاری پوسته بیرونی آرامگاه خواجه ربیع از شیوه‌های معقلی، معرق و هفت‌رنگ بسته به نوع نقش مدنظر و جایگاهش در ترکیب کلی بنا استفاده شده است. کاشی معقلی به علت اجرای سریع و همچنین مقاومت آن در برابر عوامل محیطی، سهم بیشتری از تزئینات بیرونی را به خود اختصاص داده است. کاربردی داخل ایوان، ازاره خارجی آرامگاه، داخل حجره‌ها، نوار حاشیه حجره‌ها و ایوان‌های اصلی، اطراف درب‌های ورودی آرامگاه و حاشیه گنبد، از جمله قسمت‌هایی از بنای آرامگاه است که با به کارگیری کاشی معقلی پوشیده شده‌اند. نقوش هندسی تشکیل شده از کاشی‌های معقلی، به نوعی در چهار ضلع اصلی و همچنین در نیم‌ضلع‌ها یکسان بوده و از تعدادی نقش مشخص پیروی می‌کنند.

سهم زیادی از تزئینات خارجی بنا که در زیبایی آرامگاه نقش عمده دارند، شامل لچکی فوقانی ایوان‌های اصلی و حجره‌ها، کاربردی‌های داخل ایوان‌ها و ترنج‌های تعبیه شده در قسمت داخل ایوان، به شیوه کاشی معرق مزین شده‌اند. نکته قابل توجه که در جدول شماره ۶ نیز به طور اختصاصی بدان توجه شد، عدم تکرار و پیروی نکردن از الگویی واحد در نقوش تزئینی کاشی‌های معرق هر یکی از اضلاع است. از مطالعه و مقایسه نقوش کاشی‌کاری به دست آمده، مشخص می‌شود که در اضلاع پشت به پشت یکدیگر (شمالی - جنوبی و شرقی - غربی) تفاوت کمتری وجود دارد و شباهت‌های بسیاری در میانشان حاکم است.

References

- Abdoli, Mohammad; Garkani., Razieh. (۲۰۱۳) *East Myths*. Jamal Honar Publisher. Tehran
- Al-Amin, Al-Sayyed Mohsen. (۱۹۸۳). *Aayan-alshia*, Dar Al-Taarif Publications, Beirut
- Al-Athir, Ali ibn Mohammad (۱۸۶۶-۱۸۷۶). *Chronicon Quod perfectissimum Inscibitur, Almoniriyeh*, Translated by: Mohammad Hossein Rouhani. Asatir Publication, Iran
- Azarkhordad, Fereshte; Zarei, Ali; Hashemi Zarj Abad. (۲۰۱۸). Evaluation and Recognition of Applied Geometry of the Timurid Period in the Design of Mawlana Zayn al-Din Abu Bakr Taybadi's Tomb. *Islamic Iranian city studies*. No.۳۱. (p. ۱۶۴-۱۸۷)
- Chevalier, Jean; Gheerbrant, Alain (۱۹۶۹- ۱۹۷۳). *Dictionnaire des symboles: mythes, reves, coutumes*
- Dadvar, Abolghasem. (۲۰۱۶). *Theoretical Foundations of Traditional Arts (Iran in the Islamic period)*. Alzahra University. Iran
- Dinawari, Abu Hanifa. (۱۹۸۵). *Akhbar Al-Taval*. Translated by: Mahdavi Damghani, Mahmoud. Nashr-e Ney. Iran
- Golombek, Lisa; Wilber, Donald Newton. (۱۹۸۸). *The Timurid architecture of Iran and turan*. Princeton University Press. United state
- Hosseini, Seyyed Gholam Hossein. (۲۰۰۰) Agents and geographical location of Ali's government (PBUH). *Islamic Government*. NO. ۱۸. (P. ۳۳۷-۳۶۸)
- Hosseini, Seyyed Mohsen (۲۰۰۸). *Khajeh Rabie*. Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi, Iran
- Jalali, Gholamreza; Jalali, Meysam (۲۰۱۵). *The meaning of Shiite art*. Bustan Ketab, Iran
- Karam Rezayee, Parisa. (۲۰۰۶). List of Persian and Arabic lithography books of public libraries of Isfahan province. *Ketabmah*. No.۱۰۵. (P.۷۹-۸۵)
- Kashshi, Muhammad ibn Umar. (۱۹۶۹). *Ekhtiar Marefat Al-Rejal Al-Marouf be-Rejal Al-Koshi*. With research and interpretation by Allameh Mostafavi. Research and Studies Center of the Faculty of Theology and Islamic Studies, Mashhad University. Iran
- Kermani, Afzal Al-Molk. (۱۹۷۵). *Qajar Sultans and Their Rule in Brief*. Vahid Publisher. Iran. No.۱۷۹. (P. ۷۲-۱۸۶)

Khazee, Mohammad. (۲۰۰۷). Interpretation of symbolic motifs of peacock and Simorgh in Safavid era buildings. *Honar-Ha-Ye Tajassomi*, Iran. No. ۲۶. P. ۲۴-۲۷

Mousavi Khansari, Seyyed Mohammad Bagher. (۲۰۱۱). *Rawzat al-Jannat Fel-Ahval Olama Va Al-Saadat*, the first part. Esmalieelian Publication. Iran

Papoli-Yazdi, Mohammad -Hossein (۲۰۰۹). *Gazetter of villages and religious places of Iran*. Second edition. Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi, Iran

Ruzbehan Khonji, Fazlollah Ibn (۲۰۱۱). *Mehnan_ Name-Ye Bokhara*. With the efforts of Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Book Translation and Publishing Company. Iran

Saeedi. Seyyed Gholamreza. (۱۹۶۴). Historical research about Khorasan: Tomb of Khajeh Rabie. *Astan Quds*, No. ۱۶, (P. ۳۱-۳۶)

Salehi, K.A. (۱۹۸۸). Inscriptions of Zayn al-Din Abu Bakr Taybadi's Tomb, *Journal of Art & Architecture*, No. ۲۰. (P. ۶۲-۹۸)

Shanechi, Kazem. (۱۹۶۴). The tombs of Khorasan. *Letter of Astan Quds*, No. ۱۵, (P. ۴۹-۵۳)

Yahaqqi, Mohammad Jafar. (۱۹۶۶). *A Dictionary of Myths and Narrative Symbols in Persian Literature*. Soroush publisher. Iran

Zmorshidi, Hossein; Sadeghi Habib Abad, Ali. (۲۰۱۶). *Architectural decorations in the court and holy shrines of Imamzadegan based on Islamic motifs*. Islamic Iranian city studies. Vol. ۷. No. ۲۴. (P. ۵-۲۰)

Study of decorations and tile designs of Khajeh Rabi Tomb in Mashhad

Laleh Kharazian

Abstract

The tomb of Rabi 'Ibn al-Khathim was built in Mashhad during the Safavid dynasty on the recommendation of Sheikh Baha'i and by order of Shah Abbas. He was one of the companions of Imam Ali (PBUH) who went to Khorasan and is known as Khajeh Rabie in Iran. The structure of the tomb is octagonal and its decorations include plaster-molding, painting, carving and also brick working. The present study intends to document these motifs through their location on all external edges of the building by deductive analysis of the form and variety of decorative motifs used in the tiling. The research method is analytical-descriptive and the data were gathered through library and field-based visit of the monument. The photos which have documented by the author are categorized based on the edges' direction and the differences and similarities between them presented through tables. It is evident that geometric, Islamic and inscription motifs have been used in most of the tiles on the exterior of the tomb and the inner plinth, but in one case the animal motif is seen. Based on the position of the motifs and the tiling technique of each edge, it can be concluded that most of them in the Safavid era are somewhat close to the Timurid style. Among the motifs of Bannai script tiles which are located in back edges of the tomb, the similarity in pattern and color is very obvious while there are differences in "mosaic" and also the "tiling in seven colors".

Keywords: Safavid period, Khorasan tombs, Khajeh Rabi, Safavid tile.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

که در سال ۱۳۹۵ ق. توسط نادرقلی افشار در این باغ به قتل رسید (Kermani, ۱۹۷۵: ۱۷۲).
 برای مقایسه ر.ک: (Golombek and Wilber, ۱۹۸۸).

۱ سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری.

برای بررسی و مطالعه بیشتر: ر.ک: عالم آرای عباسی.

این متن رونوشتی از کتاب ذکر شده است.

ر.ک: علمی، محمود. اجمالی از شرح حال خواجه ربیع و وضع بنای تاریخی آن. *سالنامه کشور ایران*، سال چهاردهم.

در ادامه پژوهش به هم‌نشینی عناصر اژدها و طاووس در بنای آرامگاه خواجه ربیع پرداخته خواهد شد.

همان‌طور که گفته شد، اژدها و طاووس در کنار هم شیاطین و نیروهای اهریمنی را دور، و از وارد شدنش به اماکن

مقدس جلوگیری می‌کنند.